

Sultan II. Abdülhamid Dönemi

Maliyesine Genel Bir Bakış

Ömerül Faruk Bölükbaşı*

II. Abdülhamid dönemi maliyesini genel hatlarıyla tasvir etmeye çalışmak, küçük bir sandığın içine bir kütüphane dolusu kitabı sığdırmak için uğraşmaya benzer. Daha önceki dönemden devralınan sorunların ve bunları çözebilmek için yapılanların anlatılması bile başlı başına büyük bir iştir. Bu dönemde Osmanlı maliyecileri bütçe disiplininin sağlanması, vergi tahsil sistemindeki aksaklıkların ortadan kaldırılması, hazinenin cari harcamalarının düzenli bir şekilde yapılması, padişahın büyük önem verdiği bayındırlık ve maarif işlerinin finansmanı gibi pek çok problemle meşgul olmuşlardır. Sultan II. Abdülhamid, devlet idaresinin diğer tüm alanlarında olduğu gibi maliyede de müdahaleci bir politika takip ettiği için söz konusu problemlerin çözümü ve mali sistemin işleyişi daha da karmaşık bir hal almıştır.

II. Abdülhamid'in seleflerinden devraldığı mirastan başlarsak, karşımıza iflas etmiş bir hazine çıkar. Sultan Abdülhamid'in cülusundan kısa bir süre önce, 1875'te, Babiâli dış borç ödemelerini askıya aldığı ilan eden ve "Ramazan Kararnamesi" olarak anılan bir bildiri yayınlamıştı. Kırım Savaşı'nın hemen ardından başlayan borçlanma süreci, Tanzimatçıların savurganlıkları yüzünden hazinenin iflasıyla sonuçlanmıştı. Osmanlı hazinesi dış finansman kaynaklarını yitirmişti, fakat yeni padişah Balkanlarda devam eden isyanları bastırmak için acilen para bulmalıydı. Hazine bir süre Galata bankerlerinden yüksek faizle alınan kısa vadeli borçlarla durumu idare etti. Ancak 1877'de Ruslarla savaşa girilmesi, yeni ve daha büyük kaynaklar bulunmasını gerektirdi. Askerî birliklerin bitip tükenmeyen masrafları, finansman ihtiyacını her geçen gün biraz daha arttırıyordu.¹

Sıkıntı içindeki Babiâli'nin yabancı piyasalardan borçlanma imkânı olmadığı için seçenekleri çok sınırlıydı. Tanzimat reformlarının finansmanı için girişilmiş bir önceki uygulamanın kötü hatıraları, henüz zihinlerde taze olmasına rağmen kâğıt para emisyonuna gidildi. Hazine tarafından tedavüle çıkarılan 3 milyon liralık ilk tertip kaimeler piyasada olumlu karşılandı. Ancak askerî masrafların bir türlü sonunun gelmemesi 7 milyon liralık ikinci ve 6 milyon liralık üçüncü bir kâğıt para emisyonuna gidilmesine yol açtı. Piyasada tedavül eden kaime miktarının kontrolsüz bir şekilde arttırılması, başlangıçtaki olumlu tepkileri tersine çevirdi. Kaimenin değeri hızla düştü, esnaf alışverişlerde kaimeyi kabul etmemeye başladı.²

* Yrd. Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.



Düyûn-ı Umumiyye
İdaresi.

Çarşı ve pazarlarda alışverişin durma noktasına gelmesi halkın tepkisini iyice artırdığından meselenin muhtemel toplumsal sonuçları devlet için her geçen gün biraz daha kaygı verici hâle geliyordu. Acilen kaime ilga edilip para sistemindeki keşmekeş ortadan kaldırılmalı ve daha da önemlisi dış borçlar sorunu çözüme kavuşturulmalıydı. Çünkü 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nı sona erdiren Berlin Antlaşması'nın müzakereleri esnasında Osmanlı maliyesi üzerinde denetim kurulması önerileri gündeme gelmişti.

Bir yandan borç meselesinin çözümüyle ilgili teşebbüsler devam ederken, diğer yandan da kaimenin ilgası için harekete geçildi. Öncelikle padişahın başkanlığında bir yüksek komisyon kuruldu. Bu komisyon kaimenin ilgası için üretilen çeşitli formülleri hayata geçirecekti. Formüllerden ilkinde göre, kaimesini komisyona teslim edenlere senelik %3 faizli bir borç senedi verilecek ve bu senet, komisyona getirilen kaimenin değerinin %25'i kadarının daha sonra madeni para olarak ödeneceğini gösterecekti. İkincisine göre ise kaime sahipleri, kaimelerini devlete olan borçlarının beşte birine mukabil teslim edeceklerdi.

Bu formüllerin yanında komisyonun asıl beklentisi, yapılacak bağışlar sayesinde önemli miktarda kaimenin imha edilebileceği yönündeydi. Halkın cömertliği yanında, kaimeden bir an önce kurtulma arzularının da teşvik edici olacağı düşünülüyordu. II. Abdülhamid, bu bağış kampanyasına öncülük ederek, saraydaki altın ve gümüş eşya ile kap kacakları darphaneye gönderdi. Bunlardan basılacak para, kaimenin imhasında kullanılacaktı. Bağış kampanyasının sonuçları oldukça memnuniyet vericiydi. Hatta öyle ki çok uzaklardan, Hindistan'dan bile halifenin çağrısına kulak verenler olmuş, Hind Müslümanları kampanyaya destek için 30.931 ruble toplamışlardı. Yapılan bütün bu çalışmalar sonucunda tedavüldeki kaimenin çok önemli bir kısmı birkaç yıl içinde imha edilmiş oldu.³

Kaimenin ilgası için çalışmalar devam ederken, bir taraftan da dış borçlar sorununun çözülmesi için birtakım görüşmeler yapılıyordu. Çözüm için birkaç yıllık sıkıntılı bir sürecin atlatılması gerekti. Osmanlı Devleti en baştan beri devletleri değil,



Osmanlı tahvillerine sahip olan kişilerin temsilcilerini muhatap almaya özen gösterdi. Yapılan görüşmeler sonucunda alınan kararlar padişahın iradesi olarak 20 Aralık 1881’de yayınlandı. “Muharrem Kararnamesi” olarak bilinen bu kararlara göre Osmanlı Devleti’nin 220 milyon liraya yakın olan borcu yaklaşık 141 buçuk milyon liraya indiriliyordu. Borçların ödenmesi için Osmanlı hazinesinin çeşitli gelir kalemleri, alacaklıların temsilcilerinden ve bazı Osmanlı memurlarından oluşan bir heyetin kontrolüne verilecekti. “Düyûn-ı Umumiyye İdaresi” adı verilen bu heyetin tesisi ve borçların ödenmeye başlanması mali sistem için büyük bir rahatlamaya yol açmıştır. Söz konusu kurumun Osmanlı maliyesinin yabancı boyunduruğu altına alınmasını temsil ettiği yönündeki yaklaşımlar doğru değildir. Çünkü bu kurumun tesisi ile mevcut şartlar içinde en mâkul, Osmanlı Devleti’nin menfaatlerine en uygun ve iki tarafın da haklarını gözetken çözüm bulunmuştur.⁴

Düyûn-ı Umumiyye İdaresi, (günümüzde İstanbul Lisesi).

Dış borçlar sorunun çözümü ve kaimenin ilgası, Osmanlı maliyesi için yeni bir dönem başlattı. Bu dönemin en dikkat çekici özelliği mali idarede padişahın büyük bir ağırlığa sahip olmasıydı. II. Abdülhamid siyasi istikrarın ve devletin varlığını koruyabilecek güçlü bir ordunun ancak dolu bir hazine ile mümkün olabileceğine inanıyordu. Bu nedenle gelirlerin arttırılması ve giderlerin azaltılması için saltanatı boyunca uğraştı. Hazineden çıkan her kuruşun hesabını sordu. Mali sistemi doğrudan yönetmek, Maliye Nezareti’ni denetleyip, gerektiğinde devreden çıkarabilmek için çeşitli aracı kurumlar oluşturdu.

Bunlardan ilki 1879’da “İslahat-ı Maliyye Komisyonu” adıyla teşkil edilmiştir. Bu tarihten 1890’lara kadar birkaç maliye komisyonu ve bütçe komisyonu daha kurulmuştur. Bu komisyonların sağladığı kontrol nisbeten daha gevşek bir denetim sistemi oluştururken, 1890’ların ilk yıllarından itibaren başlayan ve Meşrutiyet’in ilanına kadar süren dönemde ise padişahın başkanlığında teşkil edilen komisyonlar vasıtasıyla çok ciddi ve sıkı bir kontrol sağlanmıştır. Bu dönemde tesis edilen “usul-i merkeziyyet” uygulaması ile en uzak eyaletlerdeki mal sandıklarından bile padişahın bilgisi dışında bir kuruş dahi çıkmamıştır. Bu komisyonlar vasıtasıyla padişahın

mali sistemi denetlemesi; istikrarın sağlanması ve mali imkânların planlı bir şekilde kullanılmasında çok önemli bir rol oynamıştır. Sonuç olarak ortaya çıkan maliye siyaseti, II. Abdülhamid döneminin genel karakteristiğine son derece uygun, fakat maliye tarihimiz açısından sıradışı bir dönemi temsil eder.⁵

II. Abdülhamid dönemi maliyesinin temel hedefi bütçenin denk tutulmasıydı. Bunun için gelirlerin arttırılması, giderlerin azaltılması gerekiyordu. Gelirlerde kısa sürede kayda değer bir artış sağlanması mümkün değildi. Yapılan çeşitli yatırımların, bütçenin gelir kalemleri üzerindeki olumlu etkisinin görülebilmesi için uzun zamana ihtiyaç vardı. Şu halde maliyecilerin elinde sadece giderlerin azaltılması seçeneği kalıyordu. Saraydan başlayarak en alt düzeydeki devlet dairelerine kadar israfın engellenmesi gerekiyordu.

Bütçelerin hazırlanması sırasında gider kalemleri üzerinde uzun ve yorucu çalışmalar yapılmış, mümkün olan bütün kesinti ve tasarruflar uygulanmıştır. Mesela 1296 mali yılı bütçesi için ilk hazırlanan taslakta bütçe açığı 6 milyon lira civarındaydı. Uzun çalışmalar sonucu gider kalemlerinde büyük kesintiler yapılarak açık 944.800 liraya indirildi.⁶ Ancak mali istikrarın kalıcı hale getirilebilmesi sadece tasarruf tedbirleriyle sağlanamazdı. Çeşitli yatırımlar yapılarak iktisadi altyapı güçlendirilmeli, bütçenin gelir kalemlerinde artış sağlanmalıydı. II. Abdülhamid bu tür yatırımları genellikle yabancı şirketlere imtiyaz vererek gerçekleştirmiştir.⁷

Bütçe gelirlerinin arttırılabilmesi için vergi tahsilât sisteminin ıslahı da büyük önem taşıyordu. Sistemin daha iyi işler hâle getirilmesi, hazinenin gelirini arttıracak gibi tahsildarların ahaliye baskı yaptığı iddialarını da azaltacaktı. Ancak bu konuda yapılan birkaç teşebbüs, tıpkı Tanzimatçıların başarısız olan daha önceki teşebbüsleri gibi kayda değer bir sonuç getirmedi. Bu çerçevede 1880 yılında yapılan ilk girişimle Âşar ve Ağnam Emaneti kurulmuş, bu vergilerin devletin maaşlı elemanları vasıtasıyla tahsil edilmesi kararı alınmıştı. Yine aynı tarihlerde emlak, akar, arazi, temettü ve bedel-i askerî gibi vergilerin tahsilâtında zaptiyelerin kullanılmaması kararı verilmişti. Böylelikle zaptiyelerin tahsilât işine müdahil olmasının doğurduğu şikâyetlerin de ortadan kaldırılacağı ümit ediliyordu.

Yapılan iki düzenlemenin de beklenen faydayı getirmeyeceği kısa bir süre içinde anlaşıldı. Emaneten idare birkaç bin kişilik maaşlı eleman istihdamını gerektirmiş, bütçeye yarım milyon lira civarında bir külfet yüklemişti. Üstelik hazineye giren para miktarında da ciddi bir düşüşe sebep olmuştu. Âşar ve Ağnam Emaneti 1886'da lağvedilerek, tekrar iltizam sistemine dönüldü. Zaptiyelerin devreden çıkarılması da vergi tahsilâtını durma noktasına getirmişti. Aynı yıl içinde bu reformdan da geri dönülerek, zaptiyeler tahsilât işine tekrar dâhil edildi.⁸

Gelirlerin düşük olması ve sağlıklı bir şekilde tahsil edilememesi hazinenin cari harcamalarını istikrarlı bir şekilde yapmasını da güçleştiriyordu. Bunun sonucunda memur ve asker maaşları zamanında ödenemiyor, askerî birliklerin techizat ve iâşe masrafları düzenli bir şekilde karşılanamıyordu. Toplumsal yansımaları hemen hissedildiği için maaş ödemelerinin zamanında yapılamaması bu sorunlar arasında en yıpratıcı olanıydı. Hazine sadece bayramlarda, ramazanda, bazı kandillerde ve padişahın cülus yıldönümünde maaş verebiliyordu. Öyle olmasına rağmen hazine bunları ödemekte bile büyük sıkıntı çekiyordu. Bazen Ziraat Bankası, Rüşumat Emaneti, Ticaret ve Nafia Nezareti gibi düzenli geliri olan devlet dairelerinin vezneleri

yoklanır, Osmanlı Bankası'ndan avans alınır, kimi zaman da başka bir iş için ayrılmış bir fona başvurulurdu. Gerekli para bulunana değin maliye bürokratları çok sıkıntılı zamanlar yaşar, âdeta para bulmak için akla karayı seçerlerdi.

Bütün bunlara rağmen para bulunamaz ve maaşlar ödenemezse, memurlara maaşlarına karşılık olarak sergi adı verilen resmî bir kâğıt verilirdi. Memurlar acilen paraya ihtiyaç duydukları için bunları değerinin çok altında bir bedel ile sarraflara kırdırırdı. Maaş alamadıkları zaman memurlar için para bulmanın tek yolu buydu. Maaşların verilememesi esnafın işlerini de etkiler, alışverişler iyice azalırdı. Bu durum hakkın tepkisini arttırır, bazen taşkınlıklara sebep olurdu. Mesela 1885 yılında maaşlarını uzun süredir alamayan kadınlar Maliye Nezareti önünde toplanıp gösteri yapmışlar, ardından o sırada oradan geçmekte olan maliye nazırının üzerine yürümüşler ve onu tartaklamaya kalkışmışlardı.⁹

Ordunun iaşesi ve silahlandırılması için yapılan ödemeler de hazinenin imkânlarını en çok zorlayan masraf kalemlerinden biriydi. Askerî birliklerin erzak ihtiyacının temini için ihale açılır, alınacak maddeler ve miktarları gazete ilanı ile kamuoyuna duyurulurdu. Ardından ihalede en iyi fiyatı veren erzak müteahhitiyle sözleşme imzalanırdı. Hazinenin ödemeler konusundaki olumsuz sicili, erzak müteahhitlerinin ihalelere olan rağbetini azaltıyordu.¹⁰

Bu dönemde kısıtlı imkânlarla rağmen Alman Krupp, Mauser, Loewe firmaları başta olmak üzere pek çok Avrupa şirketinden büyük silah alımı yapılmıştır. Bunların bedelinin ödenebilmesi için maliyeciler çok büyük sıkıntılar yaşamış, sorunların çözülebilmesi için 1900 yılı başlarında önemli bir adım atılmıştır. Bu tarihte âşar, ağnam, arazi, bedel-i askerî, emlak, akar ve temettü vergilerinin aslî miktarı üzerinden teçhizat-ı askeriye îanesi adıyla %6 oranında ek bir vergi alınması kararı alındı. Bu sayede yılda 600.000 liralık bir paranın toplanabileceği hesap ediliyordu. Uygulama başlatıldıktan sonra elde edilen gelir beklentilerin altında kalsa da ordunun silahlandırılması için ciddi bir kaynak sağlanmış oldu.¹¹

Bu dönemde Maliye Nezareti'nin teşkilat yapısıyla ilgili de önemli düzenlemeler yapıldı. Bunlardan ilki 1880 yılında yapılan teşkilat reformuydu. Bu reform nezaretin kuruluşundan beri yapılan en önemli düzenlemelerden biriydi. Merkez teşkilatı on daire halinde yapılandırılıyor, bağlı birimler ve taşra teşkilatı yeniden tanımlanıyordu.¹² Teşkilatla ilgili yapılan diğer bir düzenleme ise nezaret içinde bir teftiş mekanizması oluşturulmasıydı. Bu konuda ilk adım personelin ve muamelatın denetlenebilmesi için 1879'da Heyet-i Teftişîyye'nin kurulmasıyla atılmıştı. Bu ilk düzenlemeyi takip eden beş-altı yıllık süreçte teftiş sistemi birkaç defa yeniden düzenlendi. 1881'de teftiş heyetinin adı Şûrâ-yı Maliyye olarak değiştirilmiş, başkanın idaresinde, 10 üye ve geniş bir kalem heyetinden oluşan yeni bir kurul oluşturulmuştu. 1884'te ise Şûrâ-yı Maliyye lağv edilerek yerine "Encümen-i İdare-i Maliyye" ve "Heyet-i Teftişîyye" adıyla iki yeni kurum getirilmişti. İlki, nezaretin önemli meselelerini ve teftiş sonucu hazırlanan müfettiş raporlarını görüşecek; Heyet-i Teftişîyye ise adından da anlaşılacağı gibi denetim görevini üstlenecekti. Ancak daha önceki düzenlemeler gibi bu sonuncusu da yetkilileri tatmin etmedi. Teftiş için yapılan harcamanın çok yüksek olması memnuniyetsizliğin temel sebebiydi. Bunun üzerine 1886'da müfettiş ve müfettiş yardımcısı sayısı sekize indirildi. Müfettişlerin göndereceği teftiş raporlarını ele alacak daire ise Meclis-i Maliyye adıyla yeniden teşkilatlandırıldı.¹³



Düyûn-ı Umumiyye
İdaresi, (binanın içeriden
görünümü).

Son olarak belirtmeliyiz ki genel hatlarıyla tasvir etmeye çalıştığımız Sultan II. Abdülhamid dönemi Osmanlı maliyesi; çözülmekte olan, bu yüzden büyük sorunlarla boğuşan, ama bir yandan da imparatorluk ve hilafet merkezi olmanın sorumluluklarını taşıyan bir devletin maliyesidir. Bütün bu faktörlerle birlikte devrin padişahının tercihleri de dönemin mali politikalarının şekillenmesinde etkili olmuştur. Belgelerde “tezyid-i varidat” ve “tenkih-i masarifat” olarak ifadesini bulan bu siyasetin temel amacı bütçe disiplininin sağlanması, israfın ortadan kaldırılması, ordunun ihtiyaçlarının karşılanması, mali problemlerin herhangi bir uluslararası müdahaleye yol açmadan çözülmesidir. II. Abdülhamid, devlet idaresinin bütün alanlarında olduğu gibi maliyede de saray merkezli bir politika izlemiştir. Bir kısmı sarayda olmak üzere kurulan çeşitli komisyonlarla mali politikaları denetleyip yönlendirmiştir. Çeşitli mahzurları olmakla birlikte bu idare tarzı, mali istikrarın korunmasını ve mali imkânların planlı bir şekilde kullanılmasını sağlamıştır.

Notlar

- 1 II. Abdülhamid’in cülusunun ardından yaşanan kriz hakkında bkz. François Georgeon, “II. Abdülhamid”, *Osmanlı*, Ankara 1999, II, s. 266-274; Ömerül Faruk Bölükbaşı, *Tezyid-i Varidat ve Tenkih-i Masarifat*, II. Abdülhamid Döneminde Mali İdare, İstanbul 2005, s. 11-13.

- 2 Ali Akyıldız, *Para Pul Oldu, Osmanlı'da Kağıt Para, Maliye ve Toplum*, İstanbul 2003, s. 220-241.
- 3 Ali Akyıldız, *age*, s. 220-241.
- 4 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Erdoğan Keskinlik, *Osmanlı Dünyı-ı Umumiyye İdaresinin Kuruluşu, Gelişimi, Çalışma Safhaları ve Osmanlı Devletine Etkileri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1997.
- 5 Bu konuda ayrıntılı değerlendirmeler için bkz. Ömerül Faruk Bölükbaşı, *age*, s. 15-124.
- 6 Ömerül Faruk Bölükbaşı, *age*, s. 49-54; II. Abdülhamid dönemi bütçeleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Engin Deniz Akarlı, *1872-1916 Bütçeleri Işığında Osmanlı Maliyesinin Sıkıntıları* (Ayrı basım), İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, Cavit Orhan Tütengil'e Armağan, İstanbul 1982; Şevket Kamil Akar, *1876-1908 Yılları Bütçelerine Göre II. Abdülhamid Dönemi Maliyesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1998.
- 7 Bu dönemde yabancı girişimcilerin gerçekleştirdikleri altyapı yatırımları hakkında bkz. Murat Özyüksel, *Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, İstanbul 1988.
- 8 Ömerül Faruk Bölükbaşı, *age*, s. 38-44, 58-61. Konuyla ilgili nizamname ve talimatnameler için bkz. *Düstür, I. Tertib*, c. IV, İstanbul 1295, s. 755-773. *Düstür, I. Tertib*, c. V, Ankara 1937, s. 644-652, 942-943.
- 9 Ömerül Faruk Bölükbaşı, *age*, s. 35-37, s. 89-91.
- 10 Ömerül Faruk Bölükbaşı, *age*, s. 92-97.
- 11 Zekeriya Türkmen, "II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Ordusunun Modernizasyonu için Kurulan Tecizat-ı Askeriye Nezareti ve Faaliyetleri", *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, İstanbul/Ankara 1995, s. 479-493; *Düstür, I. Tertib*, VII, s. 623-625, 826-830; Ömerül Faruk Bölükbaşı, *age*, s. 92-97.
- 12 Yeni düzenlemeyle nezaret, Heyet-i Merkeziye ve Heyet-i Mülhaka olarak iki kısma ayrılıyordu. Merkez teşkilatı Maliye Müsteşarlığı, Heyet-i Teftiş-i Maliyye, Varidat İdare-i Umumiyyesi, Masarifat İdare-i Umumiyyesi, Düyun İdare-i Umumiyyesi, Maliye Mektubçuluğu, Sandık Emaneti, Evrak Müdüriyeti, Tercüme ve Tahrirat-ı Ecnebiye Müdüriyeti, Muhasebat-ı Atika Muhasebeciliği gibi on daireden oluşuyordu. Virgü, Rusumat, Âşar ve Ağnam Emanetleriyle Meskûkât-ı Şahane Müdüriyeti de Maliye Nezareti'ne bağlı birimler olarak kabul ediliyordu. Merkez teşkilatı dışındaki birimleri ise diğer devlet dairelerindeki bütün maliye ofisleri, vilâyet ve sancaklardaki maliye müdürlükleri, kazalardaki mal müdürlükleri ve sandık emanetleri oluşturuyordu. bkz. Bölükbaşı, *age*, s. 32-33.
- 13 Ömerül Faruk Bölükbaşı, *age*, s. 62-65.

Kaynakça

- Akar, Şevket Kamil, *1876-1908 Yılları Bütçelerine Göre II. Abdülhamid Dönemi Maliyesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1998.
- Akarlı, Engin Deniz, *1872-1916 Bütçeleri Işığında Osmanlı Maliyesinin Sıkıntıları* (Ayrı basım), İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, Cavit Orhan Tütengil'e Armağan, İstanbul 1982.
- Akyıldız, Ali, *Para Pul Oldu, Osmanlı'da Kağıt Para, Maliye ve Toplum*, İstanbul 2003.
- Bölükbaşı, Ömerül Faruk, *Tezyid-i Varidat ve Tenkih-i Masarifat, II. Abdülhamid Döneminde Mali İdare*, İstanbul 2005.
- Düstür, I. Tertib*, c. IV (İstanbul 1295); c. V (Ankara 1937).
- Georgon, François, "II. Abdülhamid", *Osmanlı*, Ankara 1999, c. II, s. 266-274.
- Keskinlik, Erdoğan, *Osmanlı Dünyı-ı Umumiyye İdaresinin Kuruluşu, Gelişimi, Çalışma Safhaları ve Osmanlı Devletine Etkileri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1997.
- Özyüksel, Murat, *Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, İstanbul 1988.
- Türkmen, Zekeriya, "II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Ordusunun Modernizasyonu için Kurulan Tecizat-ı Askeriye Nezareti ve Faaliyetleri", *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, İstanbul/Ankara 1995, s. 479-493.